

УДК 340.11:165.243

Д. В. Щамбура

ПСИХОЛОГІЧНА ТЕОРІЯ ПРАВА Л.Й. ПЕТРАЖИЦЬКОГО ТА ЇЇ ВПЛИВ НА ФОРМУВАННЯ КОНЦЕПЦІЇ НЕОФІЦІЙНОГО ПРАВА

Постановка проблеми. Зміни, що відбуваються сьогодні у праві та підходах до його розуміння, своїм корінням сягають минулого, де закладені підвалини для формування багатьох сучасних правових концепцій. Зокрема, йдеться про концепцію неофіційного права, яку свого часу започаткував Лев (Леон) Йосипович Петражицький (1867–1931) – видатний теоретик права, філософ, соціолог, економіст, громадський діяч. Відомі вчені минулого (А.О. Ісаєв, М.І. Кондратьєв, Є.Є. Слуцький, М.І. Туган-Барановський та ін.) відзначали, що наукові ідеї Л.Й. Петражицького справили значний вплив на формування концептуальних засад світової юридичної, економічної та соціологічної науки початку 20 ст. Запропоновані ним методологічні підходи стали підґрунтям для розвитку різних наукових напрямів вітчизняної та світової науки, зокрема таких, як «американський та скандинавський правовий реалізм». Ідеї вченого стали теоретичною основою концепції «революційної підсвідомості», що представлена працями М.І. Рейснера. Засновник «інтегральної теорії соціальних систем», П.О. Сорокін (1889–1968) вказував, що його правові погляди ґрунтуються на концепції «феноменологічної соціології» Петражицького. Саме завдяки популяризаторській діяльності П. Сорокіна, який вважав себе учнем та послідовником Петражицького, та публікації ним праць вченого «Теория права и государства в связи с теорией нравственности» та «Введение в изучение права и нравственности» (1955) в США ідеї вченого отримали світове визнання [18].

Ще на початку ХХ століття Л.Й. Петражицький порушив питання, які надалі визначили вектор розвитку правової думки, і не лише вітчизняної, а й світової. Так, Л.Й. Петражицький вважав, що в сучасній йому науці немає «визначених наукових відповідей навіть на такі основні і елементарні питання, як що таке право, норма права, права, котрі ми приписуємо собі та іншим тощо [...] з цих та інших основних питань тривають нескінченні і безрезультатні суперечки, і ця спірність основних питань правознавства з плином часу не зменшується, а збільшується; хаос, що тут панує, тільки зростає, і наукового прогресу не помічається» [14, с. 1]. Учений намагався знайти відповіді на ці питання, в результаті чого сформувалася його оригінальна теорія праворозуміння. Актуальність вивчення наукового доробку Л.Й. Петражицького зумовлена тим, що його теорія розуміння права постає частиною сучасного праворозуміння епохи постмодерну, але не всі її потенційні можливості використані. Крім того, в юридичній науці ще донедавна було обмаль досліджень, присвячених спадщині Л.Й. Петражицького загалом і його психологічній теорії права зокрема.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сьогодні спостерігаються спроби актуалізації психологічної теорії права та намагання віднайти в ній витоки правового мислення епохи постмодерну. Багато сучасних науковців займаються аналізом

психологічної складової частини права та філософсько-психологічних підходів до його вивчення, віддаючи належне Л.Й. Петражицькому як творцю психологічної теорії права.

Серед вітчизняних дослідників наукового доробку Л.Й. Петражицького передовсім слід назвати О.О. Мережка. У монографії «Психологическая теория международного права (публичного и частного)» [10] науковець пропонує власну оригінальну теорію міжнародного права, побудовану на психологічній концепції права Л. Петражицького. Із позицій психологічної теорії український дослідник формує типологію норм міжнародного права, аналізує основні принципи та галузі міжнародного права, досліджує суб'єктів міжнародного права. Понад те, вчений твердить, що психологічна теорія права сприяє не лише переосмисленню теорії міжнародного права, а й розв'язанню загальної методологічної кризи, яку переживає сучасне правознавство. Щоправда, О. Стовба доволі критично оцінює таку можливість [17].

У своїй другій праці «Психологическая школа права Л.И. Петражицкого. Истоки, содержание, влияние» [11] О.О. Мережка досліджує витоки і зміст психологічної теорії права, її вплив на розвиток науки права та інших галузей знань. Науковець високо оцінює внесок Л.Й. Петражицького теорію і філософію права, а також аналізує творчість його учнів і послідовників.

Крім того, багато вітчизняних і зарубіжних дослідників у своїх роботах підтверджують актуальність наукового доробку Л.Й. Петражицького для сучасної юриспруденції. Так, В.Д. Титов відзначає вагомий ідейний внесок Л.Й. Петражицького до юридичної логіки [20]; В.В. Дудченко досліджує емотивну природу права, спираючись на психологічне вчення Л.Й. Петражицького [6]; Л.О. Корчевна висвітлює проблему співвідношення моралі і права в ученні Л. Петражицького [8].

Традиційно багато уваги творчості Л.Й. Петражицького надають польські науковці. Так, 2018 року окремий том видання «*Studia Iuridica*» був повністю присвячений Леону Петражицькому та його роботам. Зокрема, Анджей Койдер, аналізуючи ідеї Л. Петражицького, які витримали випробування часом, важливим аспектом юридичної теорії вченого вважає плюралізм права: виокремлення позитивного закону (його головна особливість – гетерономне відображення нормативних фактів) та інтуїтивного права (що має автономний характер правових переконань), а також офіційного права (тобто такого, що має підтримку державної влади) та неофіційного права (не підтримується державною владою) [1, s. 157].

Варто відзначити і низку досліджень російської вченої О.В. Тимошиної, зокрема дисертацію на тему «Теорія і соціологія права Л.Й. Петражицького в контексті класичного і посткласичного праворозуміння» [19]. Важливе значення має висновок дослідниці про те, що обґрунтована Л.І. Петражицьким синтетична модель теорії права може бути актуалізована у зв'язку із сучасними пошуками інтегрального підходу до права. Так, синтетична теорія права в інтерпретації вченого характеризується: 1) розвиненою, логічно узгодженою понятійною структурою, в якій з основного поняття теорії – поняття права – випливають зумовлені його суттєвою ознакою похідні правові поняття; 2) адекватним охопленням предметної області, що дає змогу теоретично конституювати ширшу правову онтологію порівняно з «односторонніми» правовими теоріями; 3) здатністю до синтезу різних

аспектів буття права, що виступають предметом вивчення конкуруючих правових теорій; і на цій основі – 4) до «примирення» цих теорій у межах ширшої концептуальної системи. Варто додати, що під час роботи над дисертацією О.В. Тимошина за участю професора, завідувача кафедри соціології права Варшавського університету А. Койдера уклала бібліографію робіт, присвячених Л.Й. Петражицькому, яка охоплює період з 1892 по 2009 рр. і містить перелік понад 1100 досліджень російською, польською, німецькою, англійською, італійською, сербською та ін. мовами [7]. Безперечно, понад столітня історія дослідження теоретичної спадщини Л.Й. Петражицького є важливим етапом історії науки і може скласти предмет окремого дослідження.

Інша російська дослідниця, М.С. Баятова, аналізує окремі аспекти психологічної теорії права Л.Й. Петражицького з метою включення філософської спадщини мислителя в дискусію з проблем правового плюралізму [3]. Дослідження філософських підстав розділення права на види в концепції Л. Петражицького дало змогу Т.С. Павловій зробити висновок про те, що філософсько-правове вчення Л. Петражицького, яке виходить із психологічних мотивів людської правової поведінки, значно розширює поняття права і правову сферу як таку. Право постає в нього не лише як державно-владні настанови, підкріплені санкціями та обмежені державним регулюванням, а й як надзвичайно широке поле людського буття. І саме в такому широкому розумінні права є перспективи його подальшого аналізу [13]. Але питання про значення психологічної теорії права Л.Й. Петражицького для виокремлення «неофіційного права» належного висвітлення в сучасній юридичній науці ще не отримали.

Метою статті є дослідження впливу психологічної школи права, започаткованої Л.Й. Петражицьким, на формування концепції неофіційного права, що відображає принципово новий підхід до осмислення природи права.

Виклад основного матеріалу. Теорія права, що отримала найменування «психологічна», почала формуватися всередині ХІХ ст. зусиллями вчених, які порушили питання про психологічну природу правових норм, і навіть більше – про специфічні «правові почуття» як фундамент виникнення правових відносин, що стали альтернативою тогочасним політико-правовим ідеям, передовсім юридичному позитивізму і теорії «природного права». Одним із перших осмислити психологічну «запрограмованість» правових феноменів зумів Л.Й. Петражицький. Серед найбільш значущих результатів досліджень Петражицького його учень, а відтак – один із відомих теоретиків соціології права Г.Д. Гурвіч називав: а) звільнення поняття позитивного права від нібито необхідного зв'язку з державою; в) розширення кількості джерел позитивного права, що доходить до визнання їх ідеальної незліченності; с) демонстрацію важливої ролі, яку «інтуїтивне право» відіграє у правовому житті, складаючи конкуренцію формальному праву; d) нарешті, заміну традиційної класифікації права на приватне і публічне класифікацією на право «суспільного служіння» і «індивідуальної свободи» [5, с. 347]. Проаналізуємо, як Л.Й. Петражицький досягнув таких результатів, які нині спонукали сучасних дослідників переглянути низку фундаментальних проблем психології права, соціології права та загальнотеоретичної юриспруденції.

У передмові до своєї праці «Вступ до вивчення права і моральності. Емоційна психологія» Л.Й. Петражицький указував, що в цьому творі розглядаються питання формування нової дисципліни, політики права, «що служить прогресу й удосконаленню існуючого правопорядку шляхом наукової, методичної та систематичної розробки відповідних проблем» [14, с. VII]. Учений вважав, що її створення було б відновленням доктрини природного (розумного, ідеального, філософського) права. Але прагнення до «відродження» природного права Л.Й. Петражицький не обґрунтовував тими підставами, на які спиралися представники попередніх природно-правових учень, із їх прийомами мислення, а також із висловленими ними теоретичними поглядами та вимогами [20, с. 119]. «Природність» права, на думку Л.Й. Петражицького, полягає у його вкоріненості в психіці індивідів і суспільства. Він писав: «Право є психічний фактор суспільного життя, і воно діє психічно. Його дія полягає, по-перше, у збудженні і придушенні мотивів до різних дій, і стриманості (мотиваційна або імпульсивна дія права), по-друге, у зміцненні і розвитку одних схильностей і рис людського характеру, в послабленні і викорінюванні інших, взагалі у вихованні народної психіки у відповідному характеру і змісту діючих правових норм напрямкові (педагогічна дія права)» [14, с. XI].

Успіх Л.Й. Петражицького в застосуванні психологічного підходу до аналізу права певною мірою зумовлений використанням методології емпіріокритицизму, основоположником якого є Р. Авенаріус. Основна ідея концепції останнього полягала у стиранні кордонів між об'єктивною і суб'єктивною реальністю, оскільки реально існуючими вважалися виключно комплекси психічних відчуттів. У такому аспекті будь-які закони, зокрема правові, розглядаються не як наслідок об'єктивних потреб, породжених соціальною реальністю, а як результат психологічних реакцій, зумовлених специфікою людського мислення. Відповідно, основою людської поведінки (і у сфері права так само) виступають емоційні, а не раціональні мотиви. Це твердження Л.Й. Петражицький обґрунтовував так: «Спонуканнями наших вчинків є або спеціальні емоції, і тоді наша поведінка має характер історично приуроченої до цієї емоції специфічної акції, або бланкетні, абстрактні емоції, і тоді характер і напрям нашої поведінки визначається змістом пов'язаного з емоцією уявлення поведінки (акційного уявлення)» [15, с. 45].

Л.Й. Петражицький розглядає правові відносини не як прояви природних законів людського розуму (природно-правовий підхід) чи нормовані форми взаємовідносин між людьми (позитивістський підхід), а як спосіб реалізації особливих психічних емоцій. За Л.Й. Петражицьким, психіка людини містить три основні компоненти: пасивний (націлений виключно на внутрішній світ людини – це свідомість), активний (спрямований на навколишній світ – це воля), активно-пасивний (до нього якраз належать емоції). Емоції, які за своєю природою мають етичний характер, поділяються на два основних види – репульсивні та апульсивні. Репульсивні емоції – це переживання, пов'язані з відчуттям неправильності вчиненого або того, що людина лише має намір зробити. Апульсивні емоції, навпаки, надають відчуттям вчинку позитивного характеру. Звідси випливає, що емоції виконують функцію «противаги», коригуючи поведінку людей стосовно до оточуючих і водночас контролюючи їх вроджений егоїзм. Вони чутливо реагують на діяльність лю-

дини, обмежуючи її поведінку певними рамками, причому спільність емоційних механізмів усіх індивідів дає їм змогу створювати нормативні механізми, що забезпечують їх спільне існування.

Емоції, які мають імперативно-атрибутивний характер, володіють подвійною природою. З одного боку, вони покладають на індивіда певні зобов'язання, примушуючи до їх виконання, а з іншого – мають своєрідний психологічний ефект, оскільки переносять джерело певних вимог із психіки індивіда в зовнішнє середовище і перетворюють у суб'єкта імперативів інших індивідів або безособові соціальні інститути [15, с. 118–119]. Тобто емоції формують в індивіда відчуття обов'язку, необхідність виконувати чи не виконувати певні дії щодо оточуючих, щоб пережити почуття психологічного задоволення.

Як тлумачив цю властивість Л.Й. Петражицький, емоції обов'язку переживаються нами і керують нашою поведінкою, особливо в наших стосунках із близькими, вельми часто. Але, як і багато інших емоцій, вони зазвичай непомітні для суб'єкта, не піддаються розмежуванню і спостереженню чи принаймні чіткому пізнанню. Відповідно, їх існування, природа і властивості залишаються досі невідомими не тільки у сфері життя, а й у науці, і вже навіть тому, незалежно від інших обставин, не може йти мова про знання природи моральності і права [15, с. 52].

На думку Л.Й. Петражицького, право і мораль можна порівнювати, однак лише за функціональною спрямованістю, оскільки і право, і мораль є регуляторами людської поведінки. Але за іншими критеріями їх порівняння неможливе через те, що моральні вимоги не обов'язково є нормативними за своїм характером, а здебільшого мають лише утилітарну цінність [15, с. 150–155]. Відповідно, слід розрізняти два види емоційних обов'язків, які лежать в основі права і моралі. Так, наприклад, оплата праці робітника є не благодіянням, а виконанням щодо іншого індивіда того, на що він уже має право, тобто виконанням обов'язку і вимоги. Такий вид емоційних обов'язків Л.Й. Петражицький називає правом. Але, крім поведінки, зумовленої зобов'язаннями стосовно інших індивідів, існує й інший спосіб поведінки, який також супроводжується емоційним схваленням. Наприклад, коли людина сама вважає себе зобов'язаною дати милостиню, її поведінка зумовлена бажанням зробити добрий вчинок для іншої людини. Такий спосіб поведінки може бути охарактеризований як моральність [15, с. 61].

Досліджуючи співвідношення моралі і права в ученні Льва Петражицького, Л.О. Корчевна підкреслює, що синкретизм права і моралі учений конкретизує і поглиблює через поняття інтуїтивного права. Інтуїтивне право констатує імперативно-атрибутивна совість. Гідність людини, її самостійність, самовизначеність – це первісні і головні елементи права, які утворюють у ньому самодостатню мотивацію. Інтуїтивне право синонімічне природному. І перше, і друге засвідчують, що моральний елемент завжди іманентний праву. У результаті обстоюється «внутрішня», духовна сутність права. Право лише «виявляється» в зовнішньому, просторово-часовому і тілесному світі, сферою ж його справжнього життя залишається людський дух [8, с. 21]. Тобто людину й оточуючу її реальність учений розглядає як складну і динамічну систему, де чільне місце займає саме людина з усіма її пе-

реживаннями, емоціями, і в процесі її взаємозв'язків з іншими людьми важливу роль він відводить праву і моралі.

Відзначимо, що у своїй теорії права багато уваги Л.Й. Петражицький приділив його видам. Так, найважливішими підкласами загального роду таких правових явищ, як імперативно-атрибутивні переживання, він вважав інтуїтивне і позитивне право, а також офіційне і неофіційне право.

Інтуїтивне і позитивне право характеризуються загальними властивостями права як такого, передовсім імперативно-атрибутивною емоційною природою відповідних переживань, відмінністю від моральності як суто імперативних переживань тощо. Головна відмінність між інтуїтивним і позитивним правом полягає в інтелектуальному складі інтуїтивного права, тобто в усвідомленні обов'язковості відповідної поведінки незалежно від будь-яких зовнішніх авторитетів, на противагу позитивному праву, яке потребує відповідних обґрунтувань, наприклад, «тому що так робили батьки», «тому що так написано в законі» та ін. Додатковими особливостями інтуїтивного права порівняно з позитивним Л.Й. Петражицький вважає індивідуальний характер інтуїтивного права, детермінованість «умовами і обставинами життя кожного, його характером, вихованням, освітою, соціальним становищем, професійними заняттями, особистими знайомствами» тощо, натомість позитивне право пропонує «одноманітний шаблон правил для більш-менш значних мас людей» [15, с. 383]. Учений зауважує, що певна спільність умов розвитку інтуїтивно-правової психіки декількох індивідів або мас людей веде до певного погодженого змісту їх інтуїтивного права, завдяки чому можна виділяти, наприклад, інтуїтивне право жінок, чоловіків, дітей або фабрикантів, робітників, селян та інших груп людей, але загалом «інтуїтивних прав стільки, скільки індивідів» [15, с. 383]. Звідси випливає, що сфера застосування інтуїтивного права значно ширша, ніж позитивного. А багато сфер суспільного життя взагалі не підпадають під позитивно-правове нормування, наприклад, відносини з близькими, сімейні відносини, сімейне життя, любов і дружба та ін. Понад те, у сферах, урегульованих позитивним правом, люди фактично керуються не цим правом, а «вказівками своєї інтуїтивно-правової совісті», звертаючись до позитивного права лише у виняткових випадках. Крім того, інтуїтивне право більш мінливе, краще пристосовується до процесу розвитку суспільного життя. А позитивне право, зокрема, через фіксованість свого змісту фактами минулого (особливо, як вказує Л.Й. Петражицький, у звичаєвому праві, де «чим святіше, тим старіше»), схильне до відставання від різних сфер життя або, навпаки (наприклад, у законодавчому праві, яке залежить від розсуду тих чи інших осіб), схильне до необґрунтованих стрибків уперед, коли відповідні умови ще не склалися – ні в народній психіці, ні в тій чи іншій сфері життя.

Але виключно на ґрунті інтуїтивного права суспільство не могло б існувати і успішно розвиватися. Головні переваги позитивного права перед інтуїтивним, за Л.Й. Петражицьким, вбачаються в тому, що воно може стосуватися будь-яких сфер суспільного життя, здатне забезпечити уніфікацію правовідносин і міцний порядок.

Л.Й. Петражицький виокремлював багато найрізноманітніших видів позитивного права – залежно від того, на який нормативний факт (складову частину

інтелектуально-емоційних переживань, яка вказує, чому обов'язково поводитися так або інакше) є посилення в конкретних позитивно-правових переживаннях. За природою нормативних фактів та способом їх фіксування вчений розрізняв такі види позитивного права: законне право, звичаєве право, право судової практики, право окремих преюдицій, книжне право, право прийнятих у науці думок, право вчень окремих юристів або їх груп, право юридичної експертизи, право висловлювань релігійно-етичних авторитетів, право релігійно-авторитетних прикладів, зразків поведінки, договірне право, прецедентне право, право юридичних приказок і прислів'їв та ін. Як вважає М.С. Баютова, аналіз зазначених «видів права» у трактуванні Л.І. Петражицького та їх взаємовідносин (у сучасних умовах чи в історичній перспективі) сприяє побудові справжньої теорії плюралізму джерел права і, загалом, розвитку вчення про джерела права, хоча необхідно постійно пам'ятати про відмінність смислів, які вкладав Л.І. Петражицький і вкладає сучасна теорія права в ці «види» [3, с. 16]. Так, Л.І. Петражицький взагалі пропонував учення про «джерела права» перейменувати в учення про позитивне право і його види, але з точки зору сучасної юриспруденції багато ідей щодо розподілу права в теорії Л.І. Петражицького є вельми актуальними. На нашу думку, передовсім це стосується поділу права на офіційне і неофіційне.

Офіційне право Л.І. Петражицький визначав як «право, яке підлягає застосуванню і підтримці з боку представників державної влади» [15, с. 184], натомість неофіційне право позбавлене такої підтримки. Як вказує О.О. Мережко, Петражицький заперечував наявність офіційного права в міжнародному праві, тобто у сфері правових відносин між державами [12, с. 283]. Офіційне право, за Л.І. Петражицьким, містить не лише позитивне право, а й різноманітні види інтуїтивно-правових явищ. Окрім того, склад офіційного права в народів на різних ступенях розвитку чи порівняно з іншими народами відрізняється і змінюється з плином часу.

Звільнивши поняття права від необхідного зв'язку з державною владою, Л.І. Петражицький дійшов висновку, що значна його частина не наділена офіційним характером, відповідно, і регулює неофіційне право більшу кількість фактичних міжособистісних і міжгрупових відносин порівняно з правом, підтримуваним державою. Отже, можна говорити про домінуюче становище неофіційного права в реальному правовому житті. Однак офіційне право є, за твердженням Л.І. Петражицького, «привілейованим правом», «правом вищого сорту». Останнє твердження, на нашу думку, спонукає до дискусії, яка, втім, виходить за рамки нашого дослідження.

Неофіційне право, виходячи з теорії Л.І. Петражицького, охоплює різноманітні види інтуїтивного права і характеризується тим, що стосується окремої життєвої ситуації, узгоджується з індивідуальними особливостями конкретного випадку, не обмежується, як у сфері позитивного права, шаблонами законних приписів чи встановлених звичаїв. Таку ж позицію обстоює О.М. Атоян, коли пише: «Л. Петражицький вважав, що внаслідок своєї нефіксованості, незалежності від нормативних фактів інтуїтивне право є гнучким і мінливим і часто носить специфічно індивідуальний характер. Але саме інтуїтивне право, зважаючи на сильнішу пси-

хологічну мотивацію, відіграє вирішальну роль у визначенні поведінки людини і часто визначає виникнення позитивних законів» [2, с. 9].

Варто наголосити, що неофіційному праву, відповідно до Л.Й. Петражицького, не властива стаціонарність у сенсі якоїсь вихідної нормативності. Воно являє собою динамічну систему, яка існує тоді, коли й «відбувається», коли виникає комунікація між індивідами, і поведінка одного є орієнтиром для поведінки іншого, і навпаки. Відносини на основі неофіційного права рухливі, коригуються відповідно до інтересів їх учасників, адаптуються до зовнішніх умов, тому таке право можна назвати доволі гнучким і навіть – певною мірою – спонтанним.

Ще однією важливою рисою неофіційного права є його добровільний характер: оскільки воно гарантується внутрішніми зобов'язаннями і самопримусом, у такий спосіб усувається потреба в державному примусі. Тобто Петражицький постав перед висновком, що примус не лише не є невід'ємною ознакою права, а й усе санкціоноване примусом право необхідно має спиратися на право, яке не має санкцій [5, с. 347]. Відсутність забезпечення неофіційного права державним примусом урівноважується, на нашу думку, принципом сумлінності, який передбачає добровільне, чесне і належне виконання зобов'язань для досягнення справедливості.

Офіційне право держави характеризується формальною визначеністю, яка не притаманна неофіційному праву. Здебільшого останнє містить не норми у формальному розумінні, а узгоджені сторонами поведінкові установки, які формуються під впливом загальних уявлень учасників відносин про можливу поведінку в суспільстві, їх попереднього досвіду, виявляються варіантами звиклих дій, масово відтворюваних людьми. Зазвичай вони не проявляються зовні буквально і чітко, а підтверджуються контекстом вчинюваних дій. Для права, розуміння якого більшість юристів пов'язувала і пов'язує саме з формальною визначеністю, це принципово новий підхід, з якого випливає, що право, принаймні неофіційне, існує всюди, де є узгоджені сторонами для конкретного випадку обов'язки і права.

Спираючись на власне розуміння права, Л.Й. Петражицький розширює його сферу, звернувшись до дослідження таких явищ, які «перебувають поза сферою відання і втручання з боку державних законів, судів та інших офіційних установ і начальства» [15, с. 87], як правила різних ігор; правила ввічливості, етикету (наприклад, «дуельні право»); право, яке діє в сфері дружби, любові («любобне право»); «дитяче право»; право злочинних організацій (злочинне право); право, окремих груп населення, класів суспільства, наприклад, релігійних, племінних груп; забобонне і патологічне право (відповідні психічні явища в правовій психіці душевнохворих) та ін. На нашу думку, тут наведений перелік (причому не повний) видів неофіційного права, до якого належать і такі, що в сучасній науці іменуються «параправом», «неправом», «негативним правом», «тіньовим правом» [4; 9; 16].

На цьому наголошує також О.М. Атоян: «Віртуозно критикуючи різні напрями правового етатизму, які зводять право до встановлень держави, Л. Петражицький показав, що сфера права значно ширша, ніж уявлялося традиційній юриспруденції, і охоплює відносини, які складаються в сім'ї, в різних корпораціях, а також побутові міжособні стосунки (що виникають, наприклад, під час гри в карти,

під час відвідин ресторану, під час інтимного спілкування подружжя). Таке широке трактування права мало багато вагомих аргументів, але водночас породжувало і безліч питань. Заперечуючи соціальну природу права, Л.Й. Петражицький логічно повинен був визнати правом і відносини асоціальні, що він і робив, виділяючи, наприклад, поряд із картярським правом право «шулерське», а поряд із правом поліцейським – право «розбійницьке» [2, с. 10]. Загалом поділяючи міркування автора, вважаємо за доцільне зауважити, що Л.Й. Петражицький не відкидав соціальної природи права, позаяк розглядав сферу правового буття як специфічний різновид соціального буття людини. Щодо цього Т.С. Павлова пише: якщо в соціальній філософії і філософії права прийнято вважати, що право є вираженням узагальненої, універсалізованої суспільної волі, то Л.Й. Петражицький додає цій волі й індивідуального значення в тому плані, що право не виступає у нього лише як владний припис і має різнобічну природу. Причому, як наголошує дослідниця, це не нівелює загального, обов'язкового його характеру, а входить до нього як індивідуальна психологічно-культурна складова частина, як індивідуальна правосвідомість [13, с. 232].

Висновки. За слухним зауваженням В.В. Дудченко, концепт «живого» інтуїтивного права склав підставу для формування вченим закону розвитку права [6, с. 52], а саме: відповідно до ступеня одухотворення і соціалізації людської свідомості тиск уніфікаційності тенденції права (юридичний формалізм з точною фіксацією поведінки людей) поступово слабшає і з плином часу все більше зростає сфера дії інтуїтивного права [15, с. 391–392]. Як уявляється, тут йдеться про зростання реальної спроможності індивідів та суспільства загалом до саморегулювання, що веде до утвердження права як системи, що має кілька (а не один – державу) центрів свого відтворення і розвитку. Отже, психологічне розуміння природи права з розширенням переліку його видів шляхом виокремлення офіційного і неофіційного права дає підстави вважати теорію Л.Й. Петражицького передвістям формування концепції неофіційного права в загальнотеоретичній юриспруденції. Бо свого часу Г.Д. Гурвіч далекоглядно зауважив, що «Л.Й. Петражицький належить до тих першорядних мислителів, чиї новаторські ідеї настільки випереджали свою епоху, що їх справжнє значення виявляється лише через певний проміжок часу» [5, с. 339]. Дійсно, у ХХ ст. відбулися зміни у способах інтерпретації буття права і методологічних підходах до його дослідження, що й уможливили актуалізацію теоретико-правових ідей вченого та з'ясування їх ролі в генезисі сучасного, постмодерного, праворозуміння.

Література

1. Andrzej Kojder. Idee naukowe Leona Petrażyckiego, które przetrwały próbę czasu. *Studia Iuridica*. Redaktor naukowy: Marek Zubik, Krzysztof Koźmiński, Krzysztof Szczucki. 2018. № 74: Leon Petrażycki i jego dzieło. S. 155–161.
2. Атоян О. М. Идея интуитивного права в концепции Л. Петражицкого. *Юридичний вісник*. 2010. № 2(15). С. 8–11.
3. Баятова М.С. Многоликое право в социальной философии Л.И. Петражицкого. *Вестник Курганского государственного университета*. 2014. № 3(34). С. 13–17.
4. Бирюков С.В. Право, параправо, тенеовое право, полуправо, неправое: об обоснованности «удвоения» права. *Вестник Омского университета. Серия «Право»*. 2010. № 4. С. 43–49.

5. Гурвич Г.Д. *Философия и социология права: Избранные сочинения* / пер. М.В. Антонова, Л.В. Ворониной. Санкт-Петербург: Изд. дом С.-Петерб. гос. ун-та, Изд-во юрид. факультета С.-Петерб. гос. ун-та, 2004. 848 с.
6. Дудченко В.В. До питання про емотивну природу права. Правові та інституційні механізми забезпечення розвитку держави та права в умовах євроінтеграції: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (20 травня 2016 р., м. Одеса): у 2 т. Т. 1 / відп. ред. М.В. Афанасьєва. Одеса: Юрид. л-ра, 2016. С. 50–52.
7. Койдер А., Тимошина Е. Библиография работ, посвященных Л.И. Петражицкому. Петражицкий Л. И. Теория и политика права. Избр. тр. / науч. ред. Е.В. Тимошина. Санкт-Петербург: Юрид. книга, 2010. С. 966–1012.
8. Корчевна Л.О. Співвідношення моралі і права в ученні Льва Петражицького. Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України. 2014. № 2. С. 16–22.
9. Малько А.В., Невважай И.Д. Правовая жизнь и теневое «право». Правовая политика и правовая жизнь. 2013. № 4. С. 8–16.
10. Мережко А.А. Психологическая теория международного права (публичного и частного): монография. Одесса: Феникс, 2012. 244 с.
11. Мережко А.А. Психологическая школа права Л.И. Петражицкого. Истоки, содержание, влияние. Одесса: Феникс, 2016. 523 с.
12. Мережко А.А. Типология норм международного права в свете психологической теории права. Актуальні проблеми держави і права. 2011. Вип. 62. С. 281–293.
13. Павлова Т.С. Філософські підстави розділення права на види у концепції Л. Петражицького. Гілея: науковий вісник. Філософські науки. 2015. Вип. 101. С. 231–234.
14. Петражицкий Л.И. Введение в изучение права и нравственности. Эмоциональная психология. СПб: типография Ю. Ж. Эрлих, 1905. 358 с.
15. Петражицкий Л.И. Теория права и государства в связи с теорией нравственности. СПб.: Изд-во «Лань», 2000. 608 с.
16. Самигуллин В.К. Право и неправо. Государство и право. 2002. № 3. С. 5–8.
17. Стовба О. Назад... у майбутнє? (рецензія О. Стовби на монографію О. Мережка «Психологічна теорія міжнародного права (публічного і приватного)»). Філософія права і загальна теорія права 2012. № 2. С. 397–399.
18. Супрун Н.А. Петражицкий Лев Йосипович. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Petrazhyskyj_L (дата звернення: 27.09.2018).
19. Тимошина Е.В. Теория и социология права Л.И. Петражицкого в контексте классического и постклассического правопонимания: дис... докт. юрид. наук: 12.00.01. Москва, 2013. 556 с.
20. Титов В. Логіко-філософські погляди Л. Петражицького. Філософські обрії. 2014. № 31. С. 118–128.

Анотація

Щамбура Д. В. Психологічна теорія права Л.Й. Петражицького та її вплив на формування концепції неофіційного права. – Стаття.

Проаналізовано психологічну теорію права Л.Й. Петражицького як основу для формування концепції неофіційного права.

Визначено сутність права як феномену за Л.Й. Петражицьким та виокремлено критерії, використані ним для поділу права на види. Офіційним правом Л.Й. Петражицький вважав право, яке підлягає застосуванню і підтримці з боку представників державної влади, а неофіційним – право, позбавлене такої підтримки. Неофіційне право в реальному правовому житті займає домінуюче становище і характеризується тим, що стосується окремої життєвої ситуації, узгоджується з індивідуальними особливостями конкретного випадку; являє собою динамічну систему, яка існує тоді, коли й «відбувається», коли виникає комунікація між індивідами; має добровільний характер і не потребує забезпечення державним примусом, містить не норми у формальному розумінні, а узгоджені сторонами поведінкові установки.

Ключові слова: інтуїтивне право, неофіційне право, офіційне право, позитивне право, психологічна теорія.

Аннотация

Шамбура Д. В. Психологическая теория права Л.И. Петражицкого и ее влияние на формирование концепции неофициального права. – Статья.

Проанализирована психологическая теория права Л.И. Петражицкого как основа для формирования концепции неофициального права.

Определена сущность права как феномена по Л.И. Петражицкому и критерии, использованные им для разделения права на виды. Официальным правом Л.И. Петражицкий считал право, подлежащее применению и поддержке со стороны представителей государственной власти, а неофициальным – право, лишенное такой поддержки. Неофициальное право в реальной правовой жизни занимает доминирующее положение, охватывает различные виды интуитивного права и характеризуется тем, что касается отдельной жизненной ситуации, согласуется с индивидуальными особенностями конкретного случая; представляет собой динамическую систему, которая существует тогда, когда и «происходит», когда возникает коммуникация между индивидами; имеет добровольный характер и не требует обеспечения государственным принуждением, содержит не нормы в формальном смысле, а согласованные сторонами поведенческие установки.

Ключевые слова: интуитивное право, неофициальное право, официальное право, позитивное право, психологическая теория.

Summary

Shchambura D. L.Y. Petrazhitzky's Psychological Theory of Law and its influence on the formation of the informal law concept. – Article.

The article analyzes L.Y. Petrazhitzky's psychological theory of law in the context of contemporary legal thinking. The author outlines the essence of law as a phenomenon, and the criteria of dividing the law to types that Petrazhitzky used. L.Y. Petrazhitzky considered the official law as the law that is applied and supported by representatives of state power, and the informal law – as the law deprived of such support. Summarizing the ideas of L.Y. Petrazhitzky, the author affirms: the informal law in real legal life occupies a dominant position, encompasses various types of intuitive law and is characterized by the fact that it relates to a certain life situation; is consistent with the individual features of a particular case; is a dynamic system that exists when it is “happening”, exactly when individuals communicate; has a voluntary character and does not require state coercion; contains no rules in the formal sense, but rules agreed by the parties of the relationship.

Philosophical and legal doctrine of L.Y. Petrazhitzky, which proceeds from the psychological motives of human legal behavior, provides the basis for the concept of informal law.

Key words: intuitive law, informal law, official law, positive law, psychological theory.